National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2025; 1(63): 257-261
© 2025 NJHSR
www.sanskritarticle.com

विश्वजित् दिण्डा
संस्कृतविभागः,
विद्यासागरविश्वविद्यालयः,
मेदिनीपुरः, पश्चिमवङ्ग

Correspondence:
विश्वजित् दिण्डा
संस्कृतविभागः,
विद्यासागरविश्वविद्यालयः,
मेदिनीपुरः, पश्चिमवङ्ग

ध्वनिविषये महिमभट्टमतानुशीलनम्

विश्वजित् दिण्डा

काव्यवाङ्मये आलंकारिकसंमते मते अर्थास्त्रिविधाः वाच्यः, लक्ष्यः, व्यङ्ग्यश्चेति। अर्थप्रतिपादकाः शब्दा अपि त्रिविधाः वाचकः, लाक्षणिकः, व्यञ्जकश्चेति। शब्दार्थयोः संबन्धोऽपि त्रिविधः शक्तिः, लक्षणा, व्यञ्जना चेति। शक्तिर्नाम-अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीच्छारूपः संकेतः। पदेन शक्तिज्ञानरूपसहकारवशेन प्रतीयमानोऽर्थः वाच्यार्थः। यथा-

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ[1]

इत्यत्र प्रपञ्चकारणीभूतपार्वतीपरमेश्वरकर्मकनमस्कारानुकूलव्यापाराश्रयःकविरित्यर्थो वाच्यार्थः।

लक्षणा नाम शक्य संबन्धः, अन्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वा, रूढिप्रयोजनयोरन्यतरञ्च लक्षणाबीजम्। यथा-

धृतिः क्षमा दया शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा।
मित्राणां चानभिद्रोह: सप्तैताः समिधः श्रियः॥[2]

महर्षेः व्यासस्य पद्यमिदम्। अंत्र समित्पदशक्यार्थस्य काष्ठस्य श्रीपदार्थे संपदि अन्वयासंभवात् समित्पदं लक्षणयोद्दीपनक्षमा इत्यर्थं बोधयति। तथा च धृत्यादयः सप्त गुणाः पुरुषस्य संपदुद्दीपनक्षमा इत्यर्थः।

पदेन व्यञ्जनाख्यवृत्तिज्ञानसहकारेण प्रतीयमानोऽर्थः व्यङ्ग्यार्थः, तस्य प्राधान्ये ध्वनिरिति व्यवहारः। ध्वनेर्लक्षणं श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यैः ध्वन्यालोकग्रन्थे एवमुक्तम्-

यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः॥[3]

इति। उपसर्जनीकृतस्वार्थाविति विशेषणस्य अर्थशब्दयोर्विभज्य अन्वयः। उपसर्जनीकृत-स्वार्थावित्यत्र स्वश्च अर्थश्च स्वार्थौ। उपसर्जनीकृतौ स्वार्थौ याभ्यां तौ इति विग्रहः। स्वपदं 'स्वो ज्ञातावात्मनि" इति कोशादात्मपरम्। तथा च 'उपसर्जनीकृतस्वः गुणीकृतात्मा अर्थः, उपसर्जनीकृतार्थः गुणीभूताभिधेयः शब्दश्च तमर्थं चमत्कारजनकमर्थं यत्र काव्ये व्यङ्क्तः द्योतयतः स काव्यविशेषो ध्वनिरित्यर्थः।

एवं च शब्दार्थावप्रधानीभूती सन्तौ स्वापेक्षया प्रधानं चमत्कारजनकमर्थान्तरं यत्र द्योतयतः तत्काव्यं ध्वनिरित्यर्थः।

अत्र कारिकायां कश्चनाक्षेपः परिस्फुरति तथा हि अर्थः शब्दो वा इति वाशब्देन शब्दार्थयोर्विकल्पः प्रतीयते। व्यङ्क्त इति द्विवचनेन तयोः साहित्यं प्रतीयते इति परस्परविरोध इति। अस्याक्षेपस्य समाधानं लोचने श्रीमदभिनवगुप्तपादैरेवमुक्तम् अविवक्षितवाच्यध्वनी 'सुवर्णपुष्पां पृथिवी' मित्यादी 'सुवर्णपुष्पां' इति शब्द एव व्यञ्जकस्तथापि अर्थस्यापि सहकारिता भवत्येव। अन्यथा अज्ञातार्थोऽपि शब्दो व्यञ्जकः स्यात्, तथा 'शिखरिणि क्वनु नाम' इत्यादिविवक्षितान्य-परवाच्यध्वनौ अर्थस्य व्यञ्जकत्वे शब्दस्यापि सहकारित्वं भवत्येव। विशिष्टशब्दप्रतिपाद्यतां विना, अर्थस्याव्यञ्जकत्वात् इति सर्वत्र शब्दार्थ-योरुभयोरपि ध्वननव्यापार इति द्विवचनोपपत्तिः। अर्थः शब्दो वेति विकल्पाभिधानं प्राधान्याभि-प्रायेणेति।

अस्यां कारिकायां काव्यविशेषो ध्वनिरित्युक्तम् लोचने तु वाचकः शब्दः, वाच्योऽर्थः व्यङ्ग्यं व्यञ्जनाव्यापारः काव्यमिति पञ्चकं ध्वनिः, ध्वनतीति ध्वनिरिति व्युत्पत्त्या शब्दार्थयोः, ध्वन्यत इति ध्वनिरिति व्युत्पत्त्या व्यङ्ग्यस्य, ध्वननं ध्वनिरिति व्युत्पत्त्या व्यञ्जनाव्यापारस्य एतचतुष्टयसमुदायरूपत्वेन काव्यस्य च ध्वनिरिति व्यवहारः, कारिकया तु प्राधान्येन काव्यरूपः समुदाय एव मुख्यतया ध्वनिरिति प्रतिपादित-मित्युक्तम्।

अत्र लक्षणे सूरिभिः कथित इति भागो न लक्षणान्तर्गतः किं तु ध्वनिव्यवहारस्य प्रामाणिकमूलप्रदर्शनार्थः। तदुक्तं वैयाकरण-प्रशंसासहितं वृत्तिग्रन्थे 'सूरिभिः कथित इति विद्वदुपज्ञेयमुक्तिः। न तु यथा कथंचित् प्रवृत्तेति प्रतिपाद्यते, प्रथमे हि विद्वांसो वैयाकरणाः, व्याकरणमूलत्वात् सर्वविद्यानां ते च श्रूयमाणेषु वर्णेषु ध्वनिरिति व्यवहरन्ति तथैवान्यैस्तन्मतानुसारिभिः काव्यतत्त्वार्थदर्शिभिः सूरिभिः काव्यमितिव्यपदेश्यः व्यञ्जकत्व-साम्यात् ध्वनिरित्युक्तः' इति। अस्याभिप्रायः देवदत्त इत्यादी आशुविनाशिनां क्रमिकाणां वर्णानां मेलनासंभवात् पदार्थ-प्रतीतिर्वर्णेभ्यो न संभवतीति, पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनित-संस्कारसहितान्तिमवर्णानुभवेन स्फोटो व्यज्यते, स्फोटेनार्थ-प्रतीतिरिति एवं च स्फोटव्यञ्जकानां वर्णानां वैयाकरणै-र्ध्वनिरिति व्यवहारात् काव्यतत्त्वविदभिः चमत्कार-जनकार्थ-व्यञ्जकस्य शब्दार्थयुगलस्य काव्यस्य व्यञ्जकत्वसाम्यात् ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः।

ध्वनिकाव्यस्योदाहारणम्-

भम धम्मिअ वीसत्थों.....
भ्रमधार्मिक विश्रब्धः स शुनकोऽद्यमारितस्तेन।
गोदानदी कच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन॥[4]

हालकविकृतायां गाथासप्तशत्यां पद्यमिदम्। स्वसंकेतस्थानभूते गोदाकूलनिकुञ्जे पुष्पावचयार्थं यान्तमभिसारविघ्नकारिणं कंचन धार्मिकं भीषयितुं कस्याश्चिदभिसारिण्या उक्तिरियम्। अत्र गृहसमीपे भ्रम इ भ्रमणं वाच्यार्थः। गोदातीरवर्तिसिंहेन अत्र तव त्रासकारी शुनको हत इत्यनेन गोदातीरे सिंहसत्वात् तत्र मा भ्रम वस्तुध्वनिः इत्यानन्दवर्धनाचार्याः।

ध्वनिविषये व्यक्तिविवेककाराणां महिमभट्टानां मतम्।[5]

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम्' इति प्रतिज्ञाय सर्वेषां ध्वनीनामनुमानेऽन्तर्भावं साधयन्ति व्यक्तिविवेककारा महिमभट्टाः। तेषां मतमित्थम्-

सर्व एव शब्दजन्यो व्यवहारः प्रायेण साध्यसाधनभावगर्भतया, अनुमानरूपोऽभ्युपगन्तव्यः। साध्यमनुमेयं साधनमनुमापको हेतु-रित्यर्थः। तथा हि शाब्दव्यवहारः परप्रवृत्तिनिवृत्तिफलकः। युक्तिमनवगच्छन् कश्चिद्विपश्चित् नहि प्रवर्तते निवर्तते वा। युक्तिरनुमानरूपैव।। सः साध्यसाधनभावः शब्दः आर्थश्चेति द्विविधः।।

शाब्दो यथा-

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः॥[6]

रघुवंशे दिलीपवर्णनमिदं पद्यम्। अत्र स इति तत्पदार्थः दिलीपः पक्षः, प्रजापितृत्वं साध्यम्। अनुमानप्रयोगस्तु दिलीपः प्रजानां पिता, विनयाधानात् रक्षणात्, भरणात्। रक्षणं भयहेतुभ्यः त्राणम्। भरणमन्नवस्त्रादिना पोषणम्। अत्र हेतुवाचकपदेभ्यः पञ्चमीविभक्तिसत्वेन साधनभावः शाब्दः।

आर्थो यथा-

द्विषतामुदयः सुमेधसा गुरुरस्वन्ततरस्तु मृष्यते।
न महानपि भूतिमिच्छता फलसंपत्प्रवणः परिक्षयः॥[7]

किरातार्जुनीये युधिष्ठिरं प्रति भीमसेनस्योक्तिरियम्। शत्रूणामभ्युदय-परिक्षय यो र्विषये नीतिरत्र प्रदर्श्यते। वर्तमानकालिकशत्रूणामभ्युदयः महानपि यदि अस्वंततर अतिशयेनारमणीयपरिणामवान् तदा मर्षणीयः उपेक्षणीयः, तथा वर्तमानकालिकः परिक्षयः यदि उत्तरत्र फलसंपदुन्मुखः तदा न मर्षणीयः, परिक्षयकालेऽपि शत्रुः निग्राह्य एव इत्यर्थः। अत्रानुमानप्रयोगः- शत्रूणामुदयःउपेक्षणीयः, अतिशयेना-रमणीय-परिणामत्वात्, तथा शत्रूणां परिक्षयः, नोपेक्षणीयः, फलसंपत्प्रवणत्वात् इति। अत्र हेतुपदोत्तरं पञ्चमीविभक्तेर-भावात् साध्यसाधन भावः आर्थः इदं हेतुगर्भविशेषणमिति व्यवह्रियते।

रसविषयकानुमानं यथा-

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम्।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान॥[8]

कुमारसंभवे सप्तमसर्गे पार्वत्याः विवाहात्पूर्वमलंकार-विधानवर्ण-नमिदम्। काचित् सखी पार्वत्याश्चरणावलक्तेन रञ्जयित्वा परिहासपूर्वकमाशीर्वादं चकार। कीदृश आशीर्वाद इति चेत् अनेन पादेन पत्युः शिरश्चन्द्रकलां स्पृशेति- 'अस्याभिप्रायः इत्थम्' प्रणयकुपितां त्वामनुनेतुं तव पत्युः शिवस्य तव पादपतने सति तस्य शिरसि स्थितां चन्द्रकलामनेन पादेन स्पृशेति। एवमुक्ता पार्वती स्वकरस्थितेन माल्येन तां सखीं निर्वचनं जघान। अत्र विशिष्टाशीर्वचनं विभावः, निर्वचनहननमनुभावः, ताभ्यां पार्वत्यां व्यभिचारिभाव संपदनु-मीयते। अनुमान प्रयोगः- पार्वती कौतुकौ-त्सुक्यप्रहर्षलज्जादिव्य-भिचारिभाववती,विशिष्टाशीर्वादश्रवणसहित-निर्वचनमाल्यहन-नत्वात् इति। एवमनुमितैः व्यभिचारिभावैः पुनः स्थायिभावस्य रतेरनुमानं यथा पार्वतीपरमेश्वरविषयक रतिमती कौतुकादिव्यभिचारिभाववत्वात् इति। अत इदमनुमिता-नुमानमित्युच्यते।

वाच्यप्रतीयमानयोरानन्दवर्धनाचार्यसंमतःव्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः मुख्य-वृत्त्या नैव संभवति व्यक्तिलक्षणस्यानुपपत्तेः। तथा हि- सत असत एव वार्थस्याप्रकाशमानस्य संबन्धस्मरणानपेक्षिणा प्रकाशकेन सहैव प्रकाशविषयतापत्तिरभिव्यक्तिरिति तल्लक्षण-माचक्षते तत्र सतोऽ-भिव्यक्तिस्त्रिविधा कारणात्मनि कार्यस्य शक्तिरूपेणावस्थानात् तिरोभूतस्येन्द्रियगोचरत्वापत्तिलक्षणा-विर्भावः एका। यथा- कारणा-त्मनि क्षीरादौ शक्तिरूपेणाव-स्थितस्य दध्यादे रिन्द्रियगोचर-त्वापत्तिः।

अविर्भूतस्य कस्माचित्प्रतिबन्धादप्रकाशमानस्य प्रकाशकेन सहैव प्रकाशो द्वितीया। यथा पूर्वसिद्धस्यैव घटादेरन्धकारेणा प्रकाशमानस्य दीपेन सहैव प्रकाशः। यथोक्तं-

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः।
यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात्।[9]

अनुभूतपूर्वस्य, संस्कारात्मानान्तर्विपरिवर्तिनः कस्माचिदव्यभि-चारिणोऽर्थान्तरात्तत्प्रतिपादकाद्वा संस्कार प्रबोधमात्रं तृतीया। यथा धूमादग्नेः। यथा वा घटादिशब्दात् घटादेः।

व्यङ्ग्यार्थे प्रथमं लक्षणं तावन्नसंभवति। दध्यादेरिव सर्वस्यापि व्यङ्ग्यस्यार्थस्येन्द्रियविषयापत्तिप्रसंगात्। द्वितीयमपि न संभवति दीपेन घटादेरिव, अयमीदृशः इति इदं तथा प्रतीतेरभावात्। तृतीयस्य प्रकारस्य लक्षणं तु अनुमानस्यैव संगच्छते। न व्यक्तेः। तदुक्तं-त्रिरूपाल्लिङ्गाद्यदनुमेये ज्ञानं तदनुमानमिति। अस्यार्थः त्रीणिरूपाणि यस्य तन्निरूपं, तादृशाल्लिंगाद्धेतोः बलात्-अनुमेये ज्ञानं, साध्य विषयकं ज्ञानं यत्तदनुमानमिति। अत्रानुमान पदस्यानुमितिरित्यर्थः, रूपक्षयं च, पक्षसत्वं सपक्षसत्वं, विपक्षव्यावृत्तत्वं च पक्षो नाम सन्दिग्धसाध्यवान्। यथा बन्हौ साध्ये पर्बतः, तत्र धूमस्य हेतोः पर्वतवृत्तित्वं वर्तते। सपक्षो नाम निश्चितसाध्यवान् यथा वनौ साध्ये महानसम्। तत्र धूमस्य वृत्तित्वं वर्तते। विपक्षो नाम निश्चितसाध्याभाववान्। यथा वह्नौ साध्ये ह्रदः तत्र धूम नास्ति। अतो यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निनरितिव्याप्तिबलात् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यनुमितिर्भवति।

एवं वाच्यप्रतीयमानयोर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावासंभवात् लिङ्गलिङ्गि-भावसंभवाच्च सर्वस्यैव ध्वनेरनुमानान्तर्भावः संभवति। केवलं नयाभिज्ञतया तत्र लक्षयत्यविचक्षणो लोकः।

अत्राक्षेपः ननु यदि सर्वः शब्दजन्यव्यवहारः साध्यसाधन-भावगर्भ इत्यङ्गीक्रियते, तदा तत्र साध्यसाधनयोर्नियमेन यथोपादानं, तथा दृष्टान्तस्याप्युपादानं स्यात्। दृष्टान्तस्यापि व्याप्तिसाधनप्रमाणो-दाहरणवाक्यघटकतया अवश्यमपेक्षणीय-त्वात् इति चेत् न, काव्ये प्रसिद्धसामर्थ्यस्य साधनस्यो-पादानादेव दृष्टान्तापेक्षायाः प्रतिक्षेपात्। तदुक्तं प्राचीनैः-तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः। ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेवच केवलः-इति। एवं च काव्ये व्यङ्ग्यव्यञ्जक-भावस्यासंभवात्। 'यत्रार्थः शब्दो वा' इत्यादि ध्वनिलक्षणे दोषदुष्टपदव्युदासेन, परिशुद्धो ध्वनिलक्षणवाक्यस्यायमर्थोऽ-वतिष्ठते।

'वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति।

संबन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता॥[10] इति।

एवं च ध्वन्युदाहरणत्वेन प्रसिद्धे ध्वन्यालोकोक्ते- 'भ्रमधार्मिक विस्रब्धः' इति पद्येऽपि गोदावरीतीरे मा भ्रम इत्यर्थप्रतीति-रनुमितिरूपैव। न व्यङ्ग्यरूपा इति व्यक्तिविवेककारणां मतम्। तेषामयमाशयः-अत्र द्वावर्थौ वाच्यप्रतीयमानौ विधिनिषेधा-त्मकौ क्रमेण प्रतीतिपथमवतरतः, तत्र मगृहसमीपे भ्रम इति भ्रमणविधिरूपो वाच्यार्थः साध्यः, तस्य साधनं गोदावरीतीरवृत्तिसिंहेन शुनकमारणम्। तथा च शुनकनिवृत्ति-हेतुकेन गृहसमीपविहितभ्रमणेन, एवं व्याप्तिः सिद्धा भवति। यद्यद्भीरुभ्रमणं तत्तद्भयकारणा-भावज्ञानपूर्वकम् इति। गोदान-दीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेनेत्यनेन श्वमारणकारणदृप्तसिंहस्य भयकारणस्य गोदावरी तीरे उपलब्धिरिति व्यापकवि-रूद्धोपलब्धिः। भीरुभ्रमणस्य व्यापिका भयकारणाभावोप-लब्धिः व्यापकविरुद्धोपलब्धिः भयकारण-सिंहोपलब्धिः। तथाच व्यापकविरुद्धसिंहोपलब्ध्या, व्यापकस्य भयकारणाभावज्ञानस्य निवृत्तिः। व्यापकस्य निवृत्तौ व्यापकाभावात् व्याप्याभाव इति नियमेन व्याप्यस्य भीरुभ्रमणस्य निवृत्तिः यथा 'नात्र तुषारस्पर्शो वह्नेः' इत्यत्र तुषारस्पर्शाभाबोनुमेय एव न व्यङ्ग्यः एवं प्रकृतेऽपि। तथा चानुमानप्रयोगः- गोदावरीतीरं भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहवत्वादिति। एवं च 'भ्रमधार्मिक विस्रन्ध' इति पद्ये भ्रमणनिषेधप्रतीतिरनुमितिरूपैव न व्यङ्ग्येति व्यक्तिविवेककाराणां महिमभट्टानां मतम्।

इदं मतं काव्यप्रकाशकारमम्मटभट्टादयः दूषयन्ति। तथा हि-पूर्वोक्तानुमानप्रयोगे हेतुः दुष्टः। व्यभिचारः, विरोधः, असिद्धिरिति त्रयो दोषाः संभवन्ति। व्यभिचारो नाम हेतुनिष्ठसाध्याभाववद् वृत्तित्वम्। प्रकृते प्रभोर्निदेशेन, अनुल्लंङ्घनीयाराजाज्ञारूपेण राजभृत्यः भीरुरपि भयकारण-सिंहादिमद्द्देशे भ्रमति। एवं गुरोर्निर्देर्शन गुरुभक्तः शिष्यः सिंहादिमद्देशेपि भ्रमति। तथा निधिलाभलोभेनापि सिंहादि मद्देशे भ्रमति। अतो यत्र यत्र सिंहवत्वं तत्र तत्र भ्रमणायोग्यत्वमिति व्याप्तेरभावात् व्यभिचरितो हेतुः।

किं च यदि सामान्यरुपेण भ्रमणायोग्यत्वं साध्यते तदा विरोधोऽपि दोषः। साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः। धार्मिकोऽय-मशुचिशुनक-स्पर्शपापात् बिभ्यदपि, वीरस्वभावतया सिंहान बिभेति, किं तु कुतूहलेन मृगयाशीलो वीरः सिंहवदेशं गच्छति। तथाच गोदावरीतीरं वीरभ्रमणयोग्यं सिंहवत्वात् इति हेतुना साध्याभावस्यैव साधनाद्विरुद्धसाध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरूद्धः। एवं भयकारणसिंहादि-मद्देशेपि भीरोरपि भ्रमणसमर्थनेन, यद्यद्भीरूभ्रमणं तत्तद्भीयकारण-निवृत्तिज्ञानपूर्वकमिति व्यतिरे-कव्याप्तिरप्यसिद्धेति सिद्धम्।

एवं स्वरूपासिद्धिरपि तृतीयो दोषः। स्वरूपासिद्धिर्नाम हेत्वभाववत्पक्षकत्वम्। प्रकृते गोदावरीतीरे सिंहसद्भावः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न निर्धारितः, किंतु गोदावरीकच्छकुञ्ज-वासिना इति नायिकावचनेन शब्दप्रमाणेनेति वक्तव्यम्। वाक्यं तु सर्वं न प्रमाणं किं तु आप्तवाक्यं शब्दः प्रमाणम् इति नियमेन आप्तवाक्यमेव प्रमाणम्। आप्तस्तु यथार्थवक्ता प्रकृते वाक्य प्रयोक्तृनायिकायामाप्तत्वस्यानिर्धारितत्वात्तदीयं वचनं न प्रमाणम्। ननु, आप्तत्वनिर्णया भावेऽपि आप्तत्वसंशयः संभवतीति चेत् तदा संदिग्धासिद्धर्भवति तावताप्यनु-मितिर्नभवति। अनुमितिं प्रति पक्षे हेतुमत्तानिश्चयरूप-पक्षधर्मतानिर्णयस्यैव कारणत्वेन पक्षधर्मता-संशयेन अनुमितेर-नुत्पत्तिः। ननु एतादृशस्थले व्यक्तिवादिनां व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिः कथमिति चेत् व्यक्तिवादिनां मते व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिं प्रति व्याप्तिनिर्णयस्य कारणत्वं नाङ्गीक्रियते। किंतु एवंविधादर्था-देवंविधोऽर्थः संभाव्यत इति संभावना-मात्रादेव वक्तृबोद्धव्यादि वैशिष्ट्यबलेन नियतार्थप्रतीतिर्भवति।

एवं च सामाजिकानां व्यभिचारस्फूर्तिमतामपि पक्षधर्मतानिर्णये असत्यपि संभावितादप्यर्थात् व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिरिति सिद्धम्। ध्वन्यालोकप्रदर्शितेषु कुत्रचित् ध्वन्युदाहरणेषु द्वितीयार्थप्रतीति-विषये महिमभट्टानां दूषणसरणिः तथा हि-

आक्षिप्त एवालंकारः शब्दशक्त्या प्रकाशते।

यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्युद्भवो हि सः॥

इति कारिकया ध्वन्यालोके शब्दशक्तिमूलालंकारध्वनिः निरूपितः यस्मिन् काव्ये अलंकारः शब्देन, अभिधयानुक्तः आक्षिप्त एव

शब्दसामर्थ्यात्प्रकाशते स शब्दशक्तिमूलालंकार-ध्वनिरित्यर्थः। उदाहरणम्

दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाक्लिष्टसृष्टैः पयोभिः
पूर्वाह्न विप्रकीर्णा दिशि दिशि विरमत्यन्हि संहारभाजः।
दीप्ताशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो
गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु॥

इदं मयूरकविविरचितसूर्यशतकस्थं पद्यं सूर्यस्तुतिपरम्। अत्र पद्ये पयःपदस्य जलं क्षीरमिति, संहारपदस्य, उपसंहारः एकत्र ढोकनमिति, गाव इत्यस्य किरणाः धेनवः इति च अर्थद्वयम्। अत्र सूर्यकिरणरूपार्थः प्रकृतः, धेनुरूपार्थः अप्रकृत इत्यर्थद्वयं प्रतीयते। तत्र सूर्यकिरणपक्षे समुचितसमये पूर्वमाकृष्टैः पश्चाद्वर्षाकाले विसृष्टैः पयोभिः जलैः प्रजानां दत्तानन्दाः पूर्वान्हे सर्वदिक्षु विप्रकीर्णाः दिवसावसाने, उपसंहारभाजः नानाविधदुः खकारणीभूतसंसार-भयरूपसमुद्रोत्तरणे नौकारूपाः सूर्यकिरणाः पवित्राणां भवतामधिकां प्रीतिमुत्पादयन्तु इत्यर्थः।

धेनुपक्षे तु दोहनका विसृष्टैः क्षीरैः दत्तानन्दाः प्रातः काले तृणादिभक्षणाय नानादिक्षुगताः सायंकाले स्वस्वनिलयमागताः सर्वदेवतारूपत्वेन पूज्याः संसारदुःखनिवारका धेनवो भवतां प्रीतिमुत्पदयन्तु इत्यर्थः।

अत्रानन्दवर्धनाचार्यैः-'अस्मिन्नुदाहरणे शब्दशक्त्या प्रकाशमाने सत्यप्राकरणिकेऽर्थान्तरे वाक्यस्या-संबद्धार्थाभिधायित्वं मा प्रसांक्षी-दित्यप्राकरणिकप्राकारणीकार्थयोरुपमानोपमेयभावः कल्पयितव्यः सामर्थ्यात्' इत्युक्तम्। अत्र सामर्थ्यादितिपदस्य ध्वननव्यापारादित्यर्थः लोचनकारैरुक्तः। अस्यायमभिप्रायः 'दत्तानन्द' इति पद्ये सूर्यवर्णनपरे गवादिपदैः श्लेषबलेना-प्रकृतधेनुसम्बद्धार्थः प्रतीयते। तत्र प्रकृता-प्रकृतार्थयोः संबन्धा-भावे श्लोकस्यासंबद्धार्थाभिधायित्वरूपदोषो भवति। अतः सूर्यकिरणा धेनव इवेति प्रकृताप्रकृत-योरुपमानोपमेयभावः कल्पनीयः। श्लोके इवशब्दस्याभावात् व्यञ्जनयैव सादृश्यं प्रतीयते इत्यङ्गीकरणीयम्। अतोऽत्रोपमा-लंकारध्वनिः गवादिशब्दानां परिवर्तनासहत्वात् शब्दशक्तिमूला--लंकारध्वनि व्यपदेशः इति।

अस्मिन्नुदाहरणे महिमभट्टानां दूषणप्रकारः -

अत्र गोशब्दस्याप्राकराणिकधेनुरूपार्थान्तरप्रतिभोत्पत्तौ न किञ्चिन्निबन्धनमस्ति। नानार्थको गोशब्द एव निबन्धनमिति वक्तुं न युज्यते। धेनुव्यतिरिक्ते अनभिमते ब्रजादावप्यर्थान्तरे प्रतीतिजनन-प्रसंगात्। तस्यानेकार्थत्वाविशेषेण नियमहेतोर-भावात्। ननु विशेषणजातमेव नियमहेतुर्भवति, विशेषणं यदर्थानुगुणं भवति, तत्रैव प्रतीतिमुपजनयतीति चेत् विशेषणा-दपि प्रकरणाद्यभावे धेन्वनुगुणार्थप्रतीतिनिर्निबन्धना आकस्मि-क्येव स्यात्। धेनुरूपार्थ-बोधक विशेष्यवाचकगोपदमेव नियामकमिति चेत् तदा विशेषणानां नियतार्थप्रतीत्या नियतविशेष्यप्रतीतिः, नियतविशेष्यप्रतीत्या, विशेषणानां नियतार्थबोधकत्वमित्यन्योन्या-श्रयदोषप्रसंगः। ननु अवनिसलि-लादिकमन्योन्यानुग्राहि मिलितं यथाङ्कुरादिं जनयति तथा विशेष्यविशेषणो भयमन्योन्यानुग्राहि मिलितमर्थान्तरप्रतिभां जनयतीति चेत्, न, यतो जडपदार्थविषय एवायंस्वाभाविको जन्यजनकभावः। न तु वाच्यवाचकभाव विषयः। तत्र प्रतिपत्तृपरामर्शापेक्षापरतन्त्रः। वाच्यार्थविषये तु वाचकः शब्द एव तत्संस्कारप्रबोधनिबन्धनम् अर्थान्तरे त्वन्यदेवापेक्षणीयम्। न पुनरेक एवोभयत्रापि हेतुः एकहेतुत्वे क्रमनियमानुपपत्तेः। अतो भिन्नहेतुत्वमवगन्तव्यम्। शब्दस्यानेकार्थतावगमात्रमूलोऽ-यमद्यापि कवीनाम-र्थान्तरप्रतीतिभ्रम इति व्यर्थः शब्दशक्ति परिकल्पनप्रयासः। एवं चात्रार्थान्तरप्रतीतिरेव न समस्तीति तयोरुपमानोय-मेयभावप्रकल्पनं निर्मूलमेव।

उपपत्तिशून्यएवायं गतानुगतिकथा अनेकार्थशब्दप्रयोग-विप्रलब्ध-व्याख्यातृ परम्परामा प्रवर्तितः शब्दशक्तिमूलानुस्वान-रूपार्थान्तर-प्रतीतिपक्ष इति।

एवं ध्वन्यालोकोक्तमुदाहरणान्तरं-हर्षचरिते हर्षवर्धनं प्रति सेनापतेः सिंहनादस्य वचनम् 'वृक्षेऽस्मिन् महाप्रलये धरणीधारणायाधुना त्वं शेषः' इति। हर्षवर्धनस्य पिता प्रभाकरवर्धनो दिवं गतः, ज्येष्ठभ्राता राज्यवर्धन गौडाधिपेन मिथ्योपचारोपचितविश्वासः स्वभवन एव व्यापादितः। एवं महाप्रलये, महस्योत्सवस्य, आसमन्तात् प्रलयो नाशो यत्र तादृश शोककारणे वृत्ते धरण्या राज्यधुराया धारणायाश्वासनाय त्वं शेषः शिष्यमाणः इतीयतापूर्णे प्रकृतार्थे कल्पावसाने भूभारोद्वहनायैको नागराज एवेत्यर्थान्तरम् इति लोचनकाराः।

महिमभट्टास्तु-

न ह्येतद्वाक्यमर्थान्तरमनिबन्धनं प्रकाशयितुं क्षमम्' इत्याहुः।

अस्मिन् विषये रसगङ्गाधरादिग्रन्थकाराणां मतम् अर्थान्तरविषयेऽपि स एव शब्दः संस्कारप्रबोधनिबन्धनम्। उभयत्राप्येकस्यैव हेतुत्वे, अर्थयोः क्रमनियमानुपपत्तिरित्या-क्षेपस्य परिहारः इत्थम् नानार्थशब्दस्य सर्वेष्वर्थेषु संकेतग्रहस्य तुल्यत्वात् श्रुतमात्र एव तस्मिन् सकलानामर्थानामुपस्थितौ शब्दस्यास्य कस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति संदेहे प्रकरणबलात् प्रकृतोऽर्थः झटिति बुद्धिस्थो भवतीति तस्यैवार्थस्य प्रथममन्वयबुद्धिः जायते। अनन्तर-मपरार्थोपस्थापक सामग्रयाः पदज्ञानस्य सत्वेन तदुपस्थितिरप्युचिता। प्रकरणज्ञानस्य परार्थोपस्थितिप्रतिबन्ध-कत्वकल्पनमनुभवविरुद्धम्। तथाहि पयो रमणीय मित्यादि वाक्यमाकर्णितवद्भिः प्रकरणा-भिज्ञैरप्रकरणज्ञाः वक्तुस्तात्पर्यं बोध्यन्ते। पयः पदस्य क्षीरे तात्पर्यं न तु जले इति। अतः प्रकरणज्ञानवतामपि अर्थद्वयोपस्थितिरनुभवसिद्धा। तथाच प्रकरणमहिम्ना प्रकृता-र्थस्य प्रथमं बोधः। अनन्तरमर्थसौन्दर्यबलात् विशेषणानामप्रकृ-तार्थेनान्वये चमत्कृतेर-नुसंधानात्तदन्वयतात्पर्यग्रहेण द्वितीया-र्थबोध इति तस्य निर्निबन्धत्वं नास्ति। एतादृशेषु उदाहरणेषु द्वितीयार्थो नास्त्येवेति महिमभट्टेन यदुक्तं तदनुभवसिद्ध-स्यापलाप इति साहित्यदर्पणकाराः।

शब्दशक्तिमूलपदप्र-काश्यध्वनेरुदाहरणं-

प्रातुं धनैरर्थिजनस्य वाञ्छां दैवेन सृष्टो यदि नाम नास्मि।
पथि प्रसन्नम्बुधरस्तडागः कूपोऽथवा किं न जडः कृतोऽहम्॥

दानोत्सुकस्य दारिद्र्ये ण दातुमशक्तस्य आत्मनिन्देयम्धनैर्याचकस्य मनोरथं प्रातुं प्रा- पूरणे इति धातुः। पूरयितुं दैवेन यदि न सृष्टः

नामेत्यभ्युपगमे। मार्गे निर्मलजलपूर्णः तटाकः, अथवा कूपो वा किं कस्मात् न कृतः। दैवेन न सृष्टः तदा जडः किं कर्तव्यतामूढः अहम्, अत्र जडपदस्य कुत्रान्वय इति विषये, आनन्दवर्धनाचार्यैरेवमुक्तम् अत्र जड इति पदं निर्विण्णेन वक्त्रा आत्मसमानाधिकरणतया प्रयुक्तमनुरणन-रूपतया कूपसमाना-धिकरणतां स्वशक्त्या प्रतिपद्यते इति।

जडपदं प्रथमं वक्तरि समन्वेति पश्चात् कूपेप्यन्वेति; जडोऽहं जडः कूपो विधिना किं न कृत इत्यर्थः। कूपपक्षे जडपदस्य शिशिरो जड इति कोशात् शीतल इति वाच्यार्थः। निर्वेदसंतापरहितशीतलजलयोगितया परोपकारसमर्थ इति व्यङ्ग्यार्थः। अतः पदप्रकाश्यध्व-निरित्यानन्दवर्धनाचार्याभि-प्रायः।

महिमभट्टाभिप्रायस्तु -

अत्र जड इत्येतत्पदं कूपसमानाधिकरणतयैव प्रयुक्तम्। नात्मसमाना-धिकरणतया। आत्मनो जडत्वाशंसास्पदत्वे-नेष्टत्वात्। इत्थमेव वाच्यस्य चारुत्वोपपत्तेः किमनेन-परदुःखभाजाहतचैतन्येन कृत्यं जड कूप एव कस्मान्न कृत इत्यर्थोऽत्र विवक्षितः इति अतोऽनुदाहरणमेतत् इति।

अत्रेदं वक्तुं शक्यम् जड इति पदं निर्विण्णेन वक्त्राऽऽत्म-समानाधिकरणतया प्रयुक्तं इत्युक्तमानन्द-वर्धना-चार्यैः। तस्यायम-भिप्रायः लोके निर्विण्णः पुरुषः प्रायः स्वयमेव स्वात्मानं तिरस्करोति। अतः प्रकृते दारिद्र्यनिर्विण्णेन वक्त्रा आत्मतिरस्कारद्योतकं जडपदमात्मसमानाधिकरणतया प्रयुक्तं संगतं भवति इति।

शब्दस्याभिधातिरिक्तशक्त्यन्तर निराकरणम् -

व्यक्तिविवेककाराः शब्दस्याभिधातिरिक्तव्यापारान्तरकल्पनं नाङ्गी-कुर्वन्ति। तथा हि अनेकशक्ति-समाश्रयत्वात् व्यापारान्तरकल्पन-मर्थस्यैवोपपद्यते न शब्दस्य तस्याभिधा-मात्राश्रयत्वात्। एकाश्रयाः शक्तयोऽन्योन्यानपेक्षप्रवृत्तयः, पौर्वापर्यनियमरहिताः युगपदेव स्वार्थकारिण्यो दृश्यन्ते। यथा अग्नेः दाहकत्व प्रकाशकत्वादयः शब्दाश्रयाः शक्तयस्तथा नाभ्युपगम्यन्ते। नियमेनाभिधाशक्ति-पूर्वकत्वेन इतरशक्ति-प्रवृत्तेर्दर्शनात्। अतो भिन्नाश्रया एव ताः शक्तयः न तु शब्दकसमाश्रयाः। योऽसौ भिन्न आश्रयः, स अर्थ एवेति, तद्व्यापारस्यानुमानान्तर्भावोऽभ्युपगन्तव्यः। तथा च लक्षणया अपि अनुमानेऽन्तर्भावः। तथा हि 'गौर्वाहीक' इत्यादी आपाततः गोवाहीकयोर्भिन्नयोरभेदः प्रतीयते। स च बाधित इति वाहीके गोत्वमारोपितमिति वक्तव्यम्। न हि अनुन्मत्तः कश्चित् किंचित् साधर्म्यमनुत्पश्यन् तत्त्वमारोपयतीति परिशीलितवक्तृस्वरूपः प्रतिपत्ता तत्त्वारोपनिमित्तं सादृश्यमात्रमेव प्रतिपत्तुमर्हति।

गोत्वारोपेण वाहीके तत्साम्यमनुमीयते इति संग्रहः। तथाच वाहीकः गोसदृशः गोत्वारोपविषयत्वात् इत्यनुमानप्रयोगः। एवंचानुमानेनैव वाहीके सादृश्यज्ञानात् गोपदे गोसदृशे लक्षणानांगीकरणीया। एवं पत्युः शिरश्चन्द्रकलामित्या-दावनुमानेन रसप्रतीतेरुपपादनात् व्यञ्जनापि नांगीकरणीया। अतः शब्दस्याभिधारूप एक एव व्यापार इति महिमभट्टमतम्।

ध्वन्यालोककारकाव्यप्रकाशकारादीनां सिद्धान्तानुसारेण शब्दस्या-भिधातिरिक्त व्यञ्जनाख्यवृत्तिस्वीकार आवश्यकः अन्यथा तत्र तत्र काव्यविशेषेषु विवक्षितार्थप्रतीतिर्निभवति। तथा हि-

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः।'

अत्र गीतापद्ये निशा जागरणशब्दयोर्मुख्योर्थः न विवक्षितः। निशायां जागरितव्यम् अहनि रात्रिवदाचरितव्यमित्यनेन, उपदेश्यं प्रति न कश्चिदुपदेशः सिध्यति; मुनेरपि न कश्चिदतिशयः सिध्यति अत्र निशादिपदानां लक्षणामङ्गी-कृत्यैवमर्थो वर्णनीयः। सर्वभूतानाम-ज्ञानां सर्वप्राणिनां या तत्त्वदृष्टिः निशेव निशा तद्बुद्धीनामगोचरत्वात् तस्यां संयमी जागर्ति, कथमियं प्राप्येति अप्रमत्तो भवति। यस्यां मिथ्यादृष्टौ सर्वभूतानि जाग्रति अतिशयेन सुप्रबुद्धानि सा मुने रात्रिरप्रबोधविषय इति लक्ष्यार्थः। मुनेः तत्वज्ञानावहितत्वं अतत्वपराङ्मुखत्वं च व्यञ्जनया प्रतिपाद्यते।

यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते। फले शब्दकगम्ये-ऽत्रव्यञ्जनान्नापरा क्रिया।। इति। अस्यार्थः यस्य शैत्यपावनत्वादेः प्रतीतिं जनयितुं गङ्गातीरे घोष इति वाचकशब्दप्रयोगं विहाय गङ्गायां घोष इतिलाक्षणिकशब्दप्रयोग आश्रीपते, लाक्षणिक शब्दमात्रगम्ये तस्मिन् प्रयोजने व्यञ्जनां विना अन्यो व्यापारो नास्तीत्यर्थः। तथा च शब्दादमुमर्थं प्रत्येमीत्यनुव्यवसायात् शाब्दबोध एव नानुमितिरिति भावः।

एवं काव्यप्रकाशे 'गतोऽस्तमर्कः' इति वाक्यमुदाहृत्य व्यञ्जनावृत्तेरावश्यकत्वमुपपादितम्। तथाहि गतोऽस्तमर्कः इति वाक्ये वाच्यार्थः सर्वान् प्रतिवत्तृन्प्रति एकरूप एव व्यंग्यार्थस्तु प्रकरणादिवशेन नानात्वं भजते। सेनापतीन् प्रति, अवस्कन्दनावसर इति, अभिसारिकाः प्रति अभिसरणमुपक्रम्य-तामिति, नायिकां प्रति प्राप्तस्ते प्रेयानिति कर्मकरान्प्रति कर्मकरणान्निवर्तामहे इति, धर्मशीलान्प्रति सांध्यो विधिरुप-क्रम्यतामिति। अत्रैते अर्थास्तावत् प्रतीयन्त एव गतोऽस्तमर्क इति वाक्यघटक पदानामेष्वर्थेषु संकेताभावान्न शक्तिः। मुख्यार्थस्य बाधाभावान्न लक्षणा, अतः व्यञ्जनैव व्यापारः व्याप्तिनिर्णयादेरभावान्नानुमितिः। अतस्तत्र तत्र काव्यविशेषेषु विवक्षितार्थ प्रतिपत्तये व्यञ्जनावृत्तिरवश्यमं-गीकरणीयेति ध्वनिवादिनां मतम्।

पादटीका

[1]रघुवंश महाकाव्य १/१

[2]महाभारतम्, ३८/५

[3]ध्वन्यालोकः, १/१३

[4]गाथासप्तशती, २/१६

[5]व्याक्तिविवेकः, २/१२

[6]रघुवंशमहाकाव्यम्, १/२४

[7]किरातार्जुनीयम्, १/३४

[8]कुमारसम्भवम्, ७/१७

[9] प्रमाणवार्तिकम्, ३/२६३

[10]व्याक्तिविवेकः, २/१०